Д34

2276

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Денисенко Зоя Миколаївна

УДК 811.161.2'371

СЕМАНТИЧНЕ УЗГОДЖЕННЯ МІЖ КОМПОНЕНТАМИ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова
100310165

Київ – 2005

1865
БІБЛІОТЕКА
НПУ імені М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України **Мацько Любов Іванівна**, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, завідувач кафедри стилістики української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор **Мойсієнко Анатолій Кирилович**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри сучасної української мови;

кандидат філологічних наук, доцент **Христіанінова Раїса Олександрівна**, Бердянський державний педагогічний університет, завідувач кафедри української мови.

Провідна установа: Кіровоградський державний педагогічний університет імені В. В. Винниченка, кафедра української мови, Міністерство освіти і науки України, м. Кіровоград.

Захист відбудеться "17" травня 2005 р. о 14.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 26.053.04 в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9

Автореферат розісланий " 7 " квітня 2005 року.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради **Н. П. Гальона**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

У науковій мовознавчій літературі останніх років відзначено, що семантика слова та його сполучувальні властивості взаємодіють, обсяг і специфіка лексичного значення зумовлюють ту чи іншу синтаксичну й лексичну сполучуваність, а лексичне значення відповідно виявляється на синтагматичній осі, в конкретних синтаксичних і лексичних зв'язках. Головною метою досліджень постає не тільки вивчення синтаксичної сполучуваності, а й одержання відомостей про те, які ознаки слів зумовлюють їхню здатність граматично і семантично сполучатися з іншими словами.

Посилений інтерес до семантичної валентності пов'язаний з ученням про семантичне узгодження слів. Зазначене явище співвідноситься з такими назвами: "сполучення смислів", "семантична конгруентність", "узгодження на рівні смислу", "семантична вибірковість", "смислова сполучуваність", "семантична сполучуваність", "смислова координація", "лексико-семантичне узгодження", "узгодження за смислом", "семантико-синтаксична координація". Семантичне узгодження апелює до валентності слів у широкому їх вияві, тобто до їхньої сполучуваності в межах словосполучення, речення, надфразної єдності, тексту.

Теоретичні засади семантичної сполучуваності викладено в працях Ю. Д. Апресяна, В. Д. Аракіна, Н. Д. Арутюнової, В. В. Виноградова, М. В. Всеволодової, В. Г. Гака, А. К. Жолковського, М. М. Копиленка, Е. Косеріу, Н. В. Коссек, І. С. Куликової, М. В. Нікітіна, Ж. П. Соколовської, Ю. С. Степанова, О. О. Тараненка, Н. І. Тарасової та ін. Вагомим внеском у розв'язання цієї проблеми на матеріалі української мови стали спеціальні розвідки М. П. Кочергана, М. І. Степаненка, Т. О. Туліної та ін. Сучасний стан розвитку семасіології (І. В. Арнольд, Л. М. Васильєв, А. М. Кузнецов, Л. А. Лисиченко, Л. О. Новиков, З. Д. Попова, В. М. Русанівський, Ж. П. Соколовська, Й. О. Стернін, Т. М. Шипіцина та ін.) уможливлює вивчення семної комбінаторики лексико-семантичного варіанта у процесі функціонування, оскільки в мовленні семантична структура слова вступає у взаємодію із семантичною структурою висловлювання (В. Г. Гак) і глобальною семантикою та смислом тексту. Однак семантичне узгодження компонентів словосполучення з позицій семасіології в україністиці не потрапляло дотепер у коло лінгвістичних досліджень.

Актуальність обраної теми дисертації визначається загальним спрямуванням сучасних лінгвістичних розвідок на вивчення семантичного складу компонентів словосполучення та характеру смислових зв'язків між ними, необхідністю системного дослідження семантичного узгодження компонентів словосполучення з позицій семасіології в українській мові.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження відповідає науковій проблемі кафедри українського мовознавства

Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького "Українська мова в парадигмальному просторі сучасної лінгвістики" (протокол № 3 від 25. 12. 2003 р.). Тему дисертації затверджено Вченою радою Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 4 від 21. 02. 1997 р.) та закоординовано бюро Наукової ради "Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності" (протокол № 1 від 10. 02. 2000 р.).

Мета дисертації: використавши теоретичні розробки у галузі семасіології, зокрема компонентний аналіз, виявити типи семантичного узгодження між компонентами словосполучення в українській мові.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- систематизувавши й узагальнивши загальнотеоретичні підходи до вивчення проблеми семантичного узгодження, обґрунтувавши доцільність виокремлення макро- і мікрокомпонентного опису лексичного значення, розкрити механізм сполучуваності смислів слів на основі повторення сем різного характеру, які належать до денотативно-сигніфікативного, граматичного та конотативного макрокомпонентів семантичної структури слова;
- проаналізувати семантичні процеси при семному варіюванні значення слова;
- визначити й описати різновиди повторення (ітеративності) денотативних ядерних і периферійних сем семантичної структури компонентів словосполучень;
- виявити процеси семної перебудови одного з компонентів оксиморонного словосполучення при зіткненні слів із контрарними семами;
- описати категорійні семні зв'язки при транспозиції в іншу частину мови одного з компонентів словосполучення;
- охарактеризувати дію конотативного семантичного узгодження між компонентами словосполучення.

Об'єктом дослідження є підрядні словосполучення.

Предмет дослідження становлять семантичний склад компонентів словосполучення та характер семантичного зв'язку між ними.

Матеріал дослідження: українська усна народна творчість, тексти української художньої літератури XIX – XXI ст., мова сучасних засобів масової інформації, усне розмовне мовлення. Тлумачення значень компонентів словосполучення здійснено за "Словником української мови" в 11-ти томах, "Великим тлумачним словником сучасної української мови", "Новим тлумачним словником української мови" в 4-х томах та іншими лексикографічними працями.

Методи дослідження. Дослідження семантичного узгодження між компонентами словосполучення проведено із залученням методу компонентного аналізу, дистрибутивної методики, методів опису і зіставлення мовних явищ, аналізу словникових дефініцій, асоціативного експерименту, анкетування.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше в українській лінгвістиці подано системний опис різноманітних типів семантичного узгодження.

При дослідженні матеріалу оперовано не смислами окремих слів, а їхніми складниками – елементарними одиницями смислу – семами. Це дало змогу точніше простежити характер смислового зв'язку й об'єктивно описати його на якісно новому рівні з позицій семасіології.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що висновки й узагальнення, обґрунтовані аналізом фактичного матеріалу, поглиблюють теорію семасіології, принципи організації семантичної структури компонентів, поєднаних у словосполученні, формують нові засади для комплексного вивчення семантичної сполучуваності.

Практичне значення дисертації визначається можливістю застосування її теоретичних узагальнень, методики аналізу і самого фактичного матеріалу в написанні навчальних підручників і посібників з лексикології, граматики, стилістики української мови, у лекційних курсах із сучасної української літературної мови, а також у спецкурсах і спецсемінарах із проблем семантичного синтаксису, лексичної і граматичної семантики, у науково-дослідній роботі студентів вищої школи, при укладанні словників словосполучень та нових тлумачних словників.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Розділи роботи і дисертація обговорювалися на засіданнях кафедр загального та російського мовознавства, українського мовознавства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Окремі положення роботи висвітлені у доповідях на Всеукраїнській науковій конференції "Олесь Гончар і шістдесятництво" (Дніпропетровськ, 21 – 22 квітня 1998 р.), V Міжнародній конференції "Франція та Україна, науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур" (Дніпропетровськ, травень 1998 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції "Соціально-педагогічне забезпечення гуманітарної освіти спеціаліста технічного профілю" (Черкаси, лютий 1999 р.), Всеукраїнській науковій конференції "Актуальні проблеми менталінгвістики" (Черкаси, 20 – 22 травня 1999 року), Всеукраїнській науковій конференції "Граматичні одиниці і категорії української мови" (Луцьк, 10 – 13 травня 2000 р.), II Всеукраїнській науковій конференції "Актуальні проблеми менталінгвістики" (Черкаси, 13 – 15 листопада 2001 р.), Всеукраїнській науковій конференції "Граматика української мови у функціональному висвітленні" (Полтава, 20 – 23 листопада 2001 р.), Міжнародній науковій конференції "Мова у слов'янському культурному просторі" (Умань, 23 – 25 травня 2002 р.), III Міжнародній науковій конференції "Актуальні проблеми менталінгвістики" (Черкаси, 8 – 9 квітня 2003 р.), Всеукраїнській науковій конференції "Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики вищої школи" (Черкаси, 19 – 21 жовтня 2003 р.). Матеріали дисертаційного дослідження впроваджені в лекційних та практичних курсах із сучасної української літературної мови в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (довідка про впровадження № 884/03 від 09.11.2004), Черкаському державному

технологічному університеті (довідка про впровадження № 1513 / – 12.04 від 17.11.2004).

Публікації. Основні теоретичні положення та результати дисертації викладено у 15 статтях, 8 з яких опубліковано у фахових та інших виданнях, а також у матеріалах всеукраїнських та міжнародних конференцій.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох основних розділів, висновків, списку скорочених джерел – 107 позицій, списку використаної літератури (387 позицій) та списку умовних скорочень. Повний обсяг дисертації – 246 с., обсяг її без списку використаної літератури – 211 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **Вступі** визначено проблематику роботи, обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету й завдання, визначено наукову новизну, окреслено її теоретичне значення і практичне застосування, подано відомості про методи дослідження та названо джерела добору фактичного матеріалу.

У **першому розділі "Семантичне узгодження як мовне явище"** розглянуто загальнотеоретичну проблематику явища семантичного узгодження, з'ясовано семантичну та формально-граматичну природу валентності, досліджено витоки вчення про семантичне узгодження, механізм взаємодії компонентів лексичного значення слів як основу семантичного узгодження, обґрунтовано доцільність макро- і мікрокомпонентного опису лексичного значення, охарактеризовано семантичні процеси при семному варіюванні значення слова, проаналізовано сучасні дослідження проблеми семантичного узгодження.

При розмежуванні валентності і сполучуваності враховується дихотомія мови й мовлення: валентність – явище мови; сполучуваність – явище мовлення, актуалізована в мовленні валентність. Валентність є однією з найважливіших структурних характеристик лексичних одиниць: вона фіксує сполучуваність лексичної одиниці з іншими і всю її дистрибуцію, тобто сукупність усіх сполучень (оточень, контекстів), у яких ця одиниця функціонує. Семантична й асоціативна реалізація окремого слова можлива тільки в його сполучуваності з іншими словами в межах певної синтагми. Слово як носій пучка смислів, що виробляються у процесі колективного сприймання дійсності, саме у словосполученні, у синтагматичному ланцюжку реалізує свою конкретність, позначаючи предмети, явища, їх ознаки, і зберігає у своїй внутрішній формі денотативно-сигніфікативний зміст як член парадигматичного ряду. Домінантну роль у семантико-граматичному механізмі валентності відіграє план змісту, що фокусує в собі власне семантичні, лексико-фразеологічні і стилістичні характеристики.

Здатність чи нездатність одиниці мови, наділеної планом змісту, вступати в регульовані семантичною нормою зв'язки з іншими одиницями становить сутність її семантичної валентності. Така валентність ґрунтується на семантичному (смисловому) узгодженні.

У процесі становлення вчення про семантичне узгодження сформувалися різні підходи до його вивчення. Виокремлюються два напрями дослідження семантичної сполучуваності: аналітичний та синтетичний. Перший відповідає формально-логічному опису мови, другий – філолого-філософському. Уже в класичних граматиках відбито зародження ідей семантичного узгодження імені та дієслова в синтагмі, ідея "довгого компонента", що проходить через усю синтагму, а отже, й ідея семантичної класифікації синтагми. Значення цього положення в класичних граматиках залишилося ще мало опрацьованим. Незважаючи на тісний взаємозв'язок аналітичного і синтетичного напрямів дослідження семантичної сполучуваності, між ними є суттєва різниця, яка і спрямувала аналіз на вивчення словосполучення, а синтез – на вивчення речення як цілого.

У лінгвістичному дослідженні семантичного узгодження сформувалися також два напрями, тісно між собою пов'язані, хоч і розвивалися вони незалежно один від одного. Перший напрям виділився в західноєвропейському мовознавстві і пов'язаний з іменами таких дослідників: В. Порціга, Д. Фірта, Е. Лайзі, Д. Лайонза, Дж. Катца, Дж. Фодора, У. Вайнрайха, М. Бірвіша, Б. Потьє, Г. Вотьяка та інших. Другий – сформувався у східноєвропейському мовознавстві і репрезентований працями М. В. Ломоносова, А. В. Добіаша, М. В. Крушевського, Л. В. Щерби, В. В. Виноградова, І. О. Мельчука, А. К. Жолковського, Е. Косеріу, М. А. Шехтмана, Н. В. Коссек, В. Г. Гака, Ю. Д. Апресяна, Г. М. Гінзбург, М. П. Кочергана, Н. Д. Арутюнової, Ю. С. Степанова, В. М. Телії, Т. О. Туліної, М. В. Всеволодової, М. І. Степаненка, Н. І. Тарасової та інших.

Аналіз наукової літератури дає підстави для умовного виділення чотирьох етапів розвитку вчення про семантичне узгодження:

1) XVII – XIX століття (витоки вчення про семантичну сполучуваність);

2) перша половина XX століття (ідеї Л. В. Щерби, В. В. Виноградова про смислові зв'язки);

3) середина XX століття (розвиток досліджень семантичної сполучуваності, пов'язаний із семною структурою лексичного значення);

4) кінець XX – початок XXI століття (формулювання закону семантичного узгодження, основним постулатом якого є: **для того, щоб два слова утворили правильне сполучення, вони повинні мати, крім специфічних, розрізнювальних сем, одну спільну сему**; поглиблене вивчення семантичного узгодження).

У науковій літературі автором ідей про існування правил поєднання значень слів вважають Л. В. Щербу. Проте ще наприкінці 70-х – початку 80-х років XIX століття аналогічну думку було висловлено А. В. Добіашем. Мовознавець помітив існування смислового зв'язку між словами, який забезпечують "однакові частинки значення слів". Отже, можна вважати, що саме А. В. Добіаш започаткував майбутнє вчення

про семний склад слова, вчення про семантичне узгодження, не вживаючи безпосередньо терміна сема.

Ідеї А. В. Добіаша та Л. В. Щерби про смислові зв'язки зразу не були підтримані науковцями. Лише на початку 60-х років XX ст. А. К. Жолковський визначає лексичну сполучуваність як валентність, що залежить від граматичної характеристики і репрезентується "узгодженням на рівні смислу".

У період появи думки про необхідність розрізнення лексеми як оболонки слова й семеми – вміщеного в ній смислу – останню розуміють як набір елементарних змістових компонентів, або семантичних множників (сем), що перебувають на одному рівні. Це дало змогу уявити її у вигляді комбінації семантичних множників. Сполучуваність кожного окремого слова всередині заданої синтаксичної структури залежить від часткового збігу / незбігу семем. Таким чином, коли семему уявляли у вигляді набору сем, то питання про лексичну сполучуваність зводилося до підбору таких синтагм, сусідні члени яких мали хоча б один спільний семантичний множник.

Після глибшого проникнення у структуру семеми дослідники Б. Потьє та А. Греймас дійшли висновків, що внутрішньо семи неоднорідні, що вони різнопланові і всередині семантичної структури існує складний ієрархічний характер їх відношень. Учення Б. Потьє та А. Греймаса про семний склад слова розвинув В. Г. Гак. Він спрямував його на дослідження семних зв'язків між семемами компонентів і сформулював основний закон семантичного узгодження. Описуючи семантичні зв'язки слів у синтагматиці, В. Г. Гак указує на повторювальну (ітеративну) функцію сем: у значенні поєднаних слів повинен бути один і той самий смисловий компонент – спільна сема, або синтагмема, повторне вживання якої організує змістовий план висловлювання.

Своїм успіхом учення про семантичне узгодження зобов'язане розвиткові теорії семної структури семеми слова, яку розуміють як ієрархічну організацію різнопланових неоднорідних семантичних компонентів. Загальна ідея ієрархічної структури семеми розвинулася в новому вченні про існування в ній функціонально близьких сем, що становлять її макрокомпоненти. Макрокомпоненти відображають структурування значення за типами передачі інформації, вони можуть бути ізольовані у структурі значення і виділені через семантичні опозиції лексичних значень. Семантична структура слова містить три основні макрокомпоненти: денотативно-сигніфікативний, граматичний та конотативний. Для аналізу слова в комунікативному акті необхідне поєднання макро- і мікрокомпонентного опису значення. Макрокомпонентний аналіз не виключає мікрокомпонентного і не замінює його – обидва підходи передбачають один одного. Сучасний розвиток учення про семну структуру слова дає змогу створити класифікацію семних зв'язків у словосполученні, що ґрунтується на характері сем, які повторюються. Повторюються денотативні семи різних рівнів і якостей, категорійні семи (класеми) і конотативні семи в семемі одного із членів словосполучення.

Комбінаторика значень слів має місце в будь-якому словосполученні, утворення смислів можливе лише в контексті. Словосполучення є мінімальним контекстом. Утворення актуального смислу слова являє собою контекстуально зумовлене семне варіювання значення слова, яке полягає в актуалізації комунікативно релевантних компонентів системного значення слова. Семне варіювання відбувається на рівні окремої семеми і пов'язане з вибором семантичних компонентів, які підлягають актуалізації у зв'язку з певним комунікативним завданням, шляхом ряду семантичних процесів (актуалізації семи, посилення і послаблення семи, розщеплення семи, наведення семи, модифікації, конкретизації, підтримки, погашення, нейтралізації), що діють у семемі на рівні окремих сем. Кожен з цих процесів може бути одним із засобів семантичного узгодження між компонентами словосполучення.

Оскільки у значенні слова виділяються семантичні компоненти різних типів і різної складності, а кожна сема може характеризуватися за різними ознаками, для практичного опису структури значення в комунікативному акті здійснено комплексний підхід до характеристики сем, що дало змогу узагальнено і водночас конкретно визначити місце, роль функції тієї чи іншої семи у структурі семеми. Такий підхід досягнуто у виділенні термінів ядра і периферії значення: сему кваліфіковано як ядерну або периферійну. Розмежування ядра і периферії значення – економний спосіб опису структури лексичного значення. Ядерні семи обов'язково відображені у словникових дефініціях.

У другому розділі "Семантичне узгодження компонентів словосполучення на денотативно-сигніфікативному рівні" проаналізовано різновиди семантичного узгодження денотативних ядерних сем, периферійних сем та семантичні зв'язки в оксиморонному словосполученні.

Під денотативно-сигніфікативним макрокомпонентом значення розуміється частина значення знака, що відображає основне, загальне у предметах і явищах позамовної дійсності. Найтісніший смисловий зв'язок між компонентами словосполучення на рівні денотативно-сигніфікативного макрокомпонента забезпечують ядерні семи. Це простежується в цілому спектрі конкретних виявів, що має градаційну структуру. За принципом поступового зниження частоти вияву повторення ядерних денотативних сем репрезентоване в таких різновидах:

1) входження семеми одного компонента на правах семи у тлумачення іншого компонента;
2) тавтологічна ітерація сем обох компонентів;
3) повторення семи обох компонентів;
4) синонімічний повтор ядерних сем у тлумаченнях обох компонентів;
5) повторення цілого семантичного блоку у тлумаченнях компонентів словосполучення.

Найчастотнішим є **входження семеми одного компонента на правах семи у тлумачення** іншого у словосполученнях **моделі AN**: *тонка нитка* – "нитка 1" – "**тонко** зсукана, скручена пряжа, що використовується для шиття, в'язання, вишивання, виготовлення тканин", де компонент *тонко*, смисл якого повністю входить на правах семи до складу іншого компонента *нитка*, є інформативно вагомим завдяки виконуваній функції. Тонка нитка протиставляється нитці нормальній, середньої товщини (тут ознака 'тонко' залишається неактуалізованою) і товстій нитці (відхилення від норми в інший бік). При середній товщині позначуваного немає потреби супроводити цей іменник означенням (товщина нитки зовсім не є важливою, придатна будь-яка), а от відхилення від норми, якщо це актуальна деталь, спеціально позначається словом *тонка* або *товста*. У словосполученні *дубовий жолудь* – "жолудь" – "плід **дуба**" – залежний компонент входить на правах диференційної семи до ядра структури лексичного значення головного компонента, виражаючи актуальну ознаку не безпосередньо, а через відношення до іншого предмета. Лексема *жолудь* має семантично надлишкову структуру і може вживатися без *дубовий*, якщо це не актуальна деталь. На певному етапі функціонування ця лексема мала розширену семантику – "плід, що падає", а коли виникла необхідність конкретизації значення, відбулося її звуження, з'явилося словосполучення-тавтологізм *дубовий жолудь*, повторюваність сем компонентів якого є вже вторинною. У словосполуках **моделі A(v)N** типу *охриплий голос* – "охриплий 1" – дієприкметник акт. мин. ч. до охрипнути – "ставати хрипким (про **голос**)" – засвідчене входження семеми 'голос' на правах семи в семему *охриплий*. Вживання означення доцільне, бо голос повинен звучати чисто, а відхилення від норми у разі потреби фіксується. Ознакова сема семантичної структури іменника об'єктивується у змісті залежного компонента. Це виявляється в лексичній проекції, яка підтверджується граматичним уподібненням. Семантику атрибутивності маркує синтаксичний зв'язок узгодження. На рівні конкретних іменників та прикметників, дієприкметників простежується повне узгодження компонентів (лексичне і граматичне). **Модель NN_2**: *зал засідань* – "зал 1" – "велике приміщення для багатолюдних зборів, **засідань**, занять"; *гурт людей* – "гурт1" – "зібрання, скупчення **людей** на протилежність одній людині"; *дзьоб лелеки* – "лелека" – "великий перелітний птах із довгим **дзьобом** та довгими ногами". **Модель $N(v)N_2$**: *іржання коня* – "іржання 1" – "крик **коня**"; **модель NN_4**: *шити одяг* – "шити 2" – "виготовляти **одяг**, взуття"; *мантачити косу* – "мантачити" – "гострити, направляти **косу** мантачкою"; **модель VN_5**: *орати плугом* – "орати" – "обробляти землю **плугом**, сохою"; *мазати глиною* – "мазати 1" – "укривати шаром **глини**"; **модель AdvV**: *дзвінко брунити* – "брунити 1" – "утворювати дзвенячий звук, дзвеніти // **дзвінко** звучати"; *наполегливо трудитися*, де "трудитися 1" визначається як "**наполегливо**, старанно працювати".

Найбільший збіг сем мають тавтологічні словосполуки. **Тавтологічна** лексична **ітерація** репрезентована у словосполуках **моделі AN**: *На камені на білому*

Там стояла ***темная темница*** (Укр. нар. дума); *Оженивсь на* ***вольній волі***... (Т. Шевченко); *І* ***диву дивному*** *даюся. Що з того користі катма*... (В. Симоненко). **Модель NN_2**: у функції головного виступає віддієслівний або відад'єктивний субстантив зі значенням логічного суб'єкта, а залежний дублює семантичну функцію називного відмінка, тобто реалізує функції суб'єкта дії, суб'єкта стану і носія якісної ознаки: *В урочистій тиші чулось лиш бухання моря та срібне, мелодійне* ***цвірінькання цвіркуна*** (М. Коцюбинський); ***Луна луни*** *туди не долітає* (Л. Костенко). У відповідній позиції відмінкова форма тавтологічної сполуки може виражати такі види ознак суб'єкта, як родовий власне означальний: ***Мудрістю мудрого*** *нехтує смерть, нехтує золотом багатія* (Д. Павличко); родовий зі значенням першорядності: *Моя* ***пісне пісень****! Золоте пташеня мого саду* (Л. Костенко). **Модель VN_4**: сполуки дієслова і знахідного зовнішнього об'єкта, результату конкретної дії, внутрішнього об'єкта, змісту, номінації стану, часу тощо: *Ой* ***колишу колисочку****, ой* ***колишу колисочку*** *яворову, Щоб у ній росла дитина здорова* (Укр. нар. пісня); *Чи не покинуть нам, небого,* ... ***Вірші*** *нікчемні* ***віршувать*** (Т. Шевченко); *І журно так, важкенько так робиться чумакові на серці – і* ***дума*** *він невеселую* ***думу*** (М. Коцюбинський); *Не один козак сам по собі* ***шкоду шкодив****, Що від молодої жінки у військо ходив* (Укр. нар. дума); *Ніхто не знає, де вони* [жайворонки] ***зимують зиму***... (О. Гончар). **Модель VN_5** репрезентує сполуки інформативно самодостатнього дієслова та іменника зі значенням інструмента дії, допоміжного матеріалу, засобу дії тощо: *Вранці трави з росою червень* ***косить косою*** (М. Сингаївський); *Ми зрубуємо кущі, палимо їх, а коріння з філоксерою* ***труїмо отрутою*** *в землі* (М. Коцюбинський); *До Москви найкраще* ***летіти літаком*** (З розм. мовлення).

У словосполуках із семантичною тавтологією інформативно недостатні дієслова обов'язково функціонують із поширювачем – носієм інформативності (диференціація звичайно не членованого явища, градація носія ознаки, якісна оцінка поширювача, вираження авторської оцінки події тощо): *Я хочу* ***бачити*** *світ* ***розплющеними очима*** (І. Драч); *Садом я* ***блукаю тихою ходою*** (В. Сосюра). Лексична тавтологія засвідчена у словосполуках **моделі AdvV**: *Приливайте доріженьку, Що* ***куриться курно****, Розважайте дівчиноньку, Що* ***журиться журно*** (Нар. лірика); *Церква святої Ірини* ***криком кричить*** (В. Стус). Тавтологія як спеціальний прийом, хоч і створює певну надлишковість, проте водночас і збагачує вислів додатковими змістовими і конотативними нюансами.

Повторення семи обох компонентів словосполучення репрезентується у словосполуках **моделі AN**: *горобине гніздо* – "гніздо 1" – "у **птахів** влаштоване або пристосоване місце для кладки яєць і виведення пташенят", "горобиний 2" – прикметник до "горобець" – "маленький **птах**, який живе переважно поблизу житла людини"; *лісова зелень* – "зелень 1" – "зелені **дерева, кущі**, трави і т. ін.", "лісовий" – "прикметник до "ліс" – "багато **дерев, кущів**"; **моделі A(v)N**: *загасле вогнище* –

"вогнище 1" – "те, ... що **горить**", "загаслий" – активний дієпр. мин. ч. до загаснути – "перестати **горіти**..."; **модель NN$_2$**: *букет бузку* – "букет 1" – "пучок зірваних **квітів**", "бузок 2" – "**квіти** цієї рослини"; *дупло білки* – "дупло" – "порожнина в стовбурі **дерева**... як місце проживання птахів, звірів, комах і т. ін.", "білка 1" – "невеликий лісовий гризун, що живе на **деревах**"; **модель VN$_4$**: *налити воду* – "налити 1" – "вливаючи **рідину**, наповнювати що-небудь", "вода 1" – "прозора безбарвна **рідина**..."; *голити вуса* – "голити 1" – "зрізувати під корінь **волосся**, брити", "вуса" – "**волосся**, яке росте над верхньою губою в чоловіків"; **модель VN$_5$**: *засіяти житом* – "засіяти 1" – "кидати **зерно**... в оброблену землю...", "жито 1" – "злакова рослина, **зерна** якої використовуються для виготовлення хліба"; *рубати сокирою* – "рубати 1" – "розсікати, розділяти на частини, ударяючи чим-небудь **гострим** з розмаху", "сокира" – знаряддя для рубання і тесання, що являє собою залізну лопать з **гострим** лезом з одного боку"; **модель AdvV**: *додолу скидати* – "скидати 1" – "кидати кого-, що-небудь **униз**", "додолу 1" – "**униз**, донизу, до землі".

Синонімічний повтор ядерних сем у тлумаченнях компонентів словосполучення виявляється у групах, що розрізняються за обсягом виражених понять і перебувають у гіпо- чи гіперонімічних відношеннях: повторення власне-синонімічних і градуально-синонімічних ядерних сем. Власне-синонімічна ітерація репрезентована у словосполуках **моделі AN**: *весільна обручка* – "обручка 1" – "кільце з металу, рідше з дерева, з кістки і т. ін. ... як символ **шлюбу**...", "весільний" – прикметник від "весілля 1" – "обряд **одруження**, а також святкування з цієї нагоди за звичаєм"; **модель VN$_5$**: *уколоти шилом* – "уколоти 1" – "**втикати** що-небудь **гостре**", "шило" – "інструмент у вигляді **загостреного** або кістяного стержня з ручкою, який використовується переважно для **проколювання** дірок". У словосполуці **моделі A(v)N** – *зарослий сад* – "сад" – спеціально відведена значна площа землі, на якій вирощують **плодові дерева, кущі** тощо", "зарости 1" – вкриватися **рослинністю** – лексеми *дерева, кущі* можуть виражати родові поняття, але за відношенням до поняття "рослинність" вони виступають як такі, що виражають видові поняття і в семемах служать диференційними семами за відношенням до архісеми 'рослинність'. Аналогічна ітерація засвідчена у словосполуках **моделі NN$_2$**: *шпиль башти* – "шпиль 3" – "вузька висока **надбудова** пірамідальної форми, що завершує будівлю", "башта 1" – "висока і вузька **споруда** багатогранної або круглої форми..."; у словосполуці *нора лисиці* – "нора 1" – "заглиблення в землі, вирите **тваринами** як житло", "лисиця 1" – "хижий **ссавець** родини собачих...", "ссавець" – "клас високорозвинених **тварин**" – відбувається повторення, детерміноване гіпо-гіперонімічними відношеннями; **модель VN$_4$**: *налигувати корову* – "налигувати" – "...прив'язувати мотузку або ремінь до рогів **худоби**", "корова 1" – "велика парнокопитна **свійська** молочна **тварина**".

При повторі градуально-синонімічних сем один з компонентів словосполуки містить у структурі лексичного значення сему міри, наприклад: *лютий холод* –

"холод" – "**низька температура** навколишнього середовища (повітря, води тощо)", "лютий 3" – "**надзвичайної сили** вияву (про **мороз**, негоду тощо)"; у тлумаченні останнього компонента квантове слово *надзвичайний* вносить додатковий відтінок градуальності, сили вияву.

Окремим видом ітерації є повторення у тлумаченнях двох лексичних компонентів, які містять ідентичний семантичний блок, тобто повторюються семеми обох членів словосполучення: *жерло гармати* – "жерло 1" – "передній отвір у стволі **артилерійської зброї**; дуло", "гармата 1" – "**артилерійська зброя** з пологою траєкторією...".

Периферійні семи, що забезпечують семантику ядра і входять до денотативно-сигніфікативного макрокомпонента, але не відображені у словникових дефініціях, також включаються до засобів забезпечення смислової єдності. При семантичному узгодженні периферійних сем для осмислення закладеного зв'язку активно залучаються опосередковані семантичні ланки. У словосполуці *зимова груша*, де "груша 2" – "плід цього дерева" – у семемі 'груша' не репрезентовано сему, спільну і для значення слова *зимова*, але при поєднанні компонентів актуалізується потенційна семантична ознака 'ступінь зрілості' з диференційними вірогідними семами 'дозрілий' – 'недозрілий'. Із урахуванням селективного компонента 'стиглий' – 'зелений' встановлюється належний семантичний зв'язок між компонентами словосполуки *зимова груша* – 'плоди якої дозрівають узимку'. Словосполучення *зимове срібло* звичайно пов'язане зі снігом, оскільки сніг – один з обов'язкових атрибутів зими, а відповідно 'сніг' – одна з денотативних периферійних сем семеми 'зима': *Труси* [зимонько] *тихесенько, рівненько, гладесенько* ***Срібненьким сніжком*** (Л. Глібов).

В оксиморонних словосполученнях діє протилежне закону семантичного узгодження явище – розузгодження, що виявляється при зіткненні несумісних контрарних сем. Оксиморон створює нове значення – гібрид, який сполучає інтенсіонал одного слова з невластивим йому імплікаціоналом семантичних ознак, який він позичає в іншого слова. Одне слово поступається своїм імплікаціоналом, інше інтенсіоналом. Цим забезпечена можливість виразити діалектику крайніх випадків – позначити клас внутрішньо суперечливих сутностей. Оксиморон *одружений холостяк* має протилежне осмислення залежно від того, яке слово зберігає пряме значення, а яке підлягає переосмисленню: холостяк, але начебто і не холостяк, а одружений; одружений, але начебто як і неодружений, а холостяк. Будучи сприйнятими і перероблеными рецептором інформації в щось допустиме в самій системі коду, ці словосполучення стають зрозумілими, але з таким поясненням: один із компонентів словосполучення повинен змінити свою домінантну сему на недомінантну: *живий труп* – це не померла людина, а виснажена, мертвотно бліда, схудла або яка втратила життєдіяльні функції фізично та морально тощо. Слово *потворний* у словосполуці *потворна красуня* означає не те, що воно покликане означати, а лише виражає ставлення мовця до об'єкта думки, тобто домінантна сема

змінюється, нейтралізується, на передній план виходить оцінна негативна сема. У словосполуці *теплий холод* обидва компоненти поєднує архісема 'температура', на фоні якої відбувається зіткнення контрарних диференційних сем 'теплий' і 'холодний'.

У **третьому розділі "Семантичне узгодження на граматичному та конотативному рівнях"** розглянуто смислові зв'язки між компонентами словосполучень за допомогою категорійних та конотативних сем.

Взаємозв'язки лексичного і граматичного у слові є не чим іншим, як спрямованістю слова у сполучення слів на рівні класів. Лише солідарність граматичних смислів забезпечує конкретні форми реалізації такої спрямованості і сполучуваність лексичних смислів. Поняття семантичного узгодження суттєве і для категорійних сем (класем). Під категорійною семою розуміється смисловий компонент більш узагальненого характеру, притаманний не окремим словам і системам, а великим класам слів, виражений у мові різноманітними засобами. У роботі виділено власне-категорійні та образні категорійні семи.

У підрядному словосполученні у функції інтегральних сем можуть виступати семи 'предметність', 'істота', 'неістота', 'рід', перебуваючи в синтагматичних відношеннях між собою. Повтор категорійної семи 'предметність' репрезентують такі словосполуки: *ранець школяра, сторінка книжки, рукава сорочки, гілка берези, квітка ромашки, художник-пейзажист, місто-герой* тощо. Узгодження між компонентами здійснюють власне-категорійні семи 'істота'/'неістота' у словосполуках типу *сестра подруги, ржання звіра, людське серце, косар-працелюб / стрілка годинника, вітер-скрізняк.* Більша сила семантичного зчеплення простежена при повторенні декількох категорійних сем. Трьома наскрізними образними класемами 'істота'/'неістота' поєднані семеми, якщо до іменника додаються дві прикладки: *Бодай ви пропали, синочки, бодай ви пропали, бо так не карав нас* ***і лях – бусурмен – бузувір*** (В. Стус); *То ж перший* ***вітер – Сніговій – Морозище*** *– летить, гуде, свище, снігом хати обкидає* (П. Тичина).

Категорійні семи 'істота'/'неістота' традиційно вважаються іменниковими, але вони виявляються і у складі інших частин мови. Ці класеми функціонують спільно у сполученнях числівника з іменником, пор.: [бачити] *дві верби – двоє телят*, [взяти] *три зошити – трьох школярів.* Збірні числівники вживаються як власне кількісні при іменниках чоловічого роду на позначення істот: *При в'їзді в село* ***п'ятеро плотників*** *майстрували, докінчуючи дерев'яну арку* (Г. Хоткевич). Поступово формується думка, що названі класеми властиві прикметникам. Граматично виявляється це у відмінкових закінченнях: [почув] *радісний сміх* і [побачив] *радісного студента.* Варто розрізняти граматичну категорію і категорійну сему: у словосполученні *радісний сміх* іменник граматично неістота, але його смисл має сему 'істота', яка повторюється і в прикметнику *радісний,* що означає "який виражає **радість**", а "радість 1" – "**почуття** задоволення, втіха, приємність", притаманні людині, і цим забезпечує семантичне узгодження між

компонентами словосполучення. Прислівники зберігають властивості тих прикметників, від яких вони утворилися, тобто категорійна сема 'істота'/'неістота' характерна і для них: *ласкава усмішка – ласкаво усміхатися, дбайливе ставлення – дбайливо ставитися; лунький грім – лунко гриміти, тихий дзюркіт – тихо дзюркотіти.* Прислівники сполучаються з дієсловами, які насамперед означають дію, але діяти можуть лише живі істоти. Інші предмети не діють, а тільки рухаються. Тому і дієслово може виражати відтінок волі, наміру, що властиві для істот. Власне-категорійна сема 'істота' повторюється в компонентах дієслівного словосполучення, де дієслово означає активну дію, а суб'єкт і об'єкт – особу: *арештувати злочинця, бадьорити учня, виручати друга, гнівити батька, кохати хлопця, порадувати бабусю, розхвилювати вчительку* тощо.

Граматичний рід також служить узгодженню, а узгодження – вираженню зв'язків ознаки (ад'єктивної чи дієслівної) з її носієм (не тільки граматичного зв'язку прикметника та іменника, дієслова та іменника, а й смислового зв'язку ознаки і субстанції). Із семантичного погляду категорія роду пов'язана зі здатністю іменників означати істот чоловічої статі (чоловічий рід), істоту жіночої статі (жіночий рід) або нездатністю вказувати на стать істоти (середній рід). Але ця здатність означати стать безпосередньо виявляється тільки в назвах осіб і частково в назвах тварин. Назви неживих предметів набувають цю ознаку тільки в певних стилістичних умовах – при образно-поетичному переосмисленні (уособленні): предмет, позначуваний іменником жіночого роду, може сприйматися як істота жіночої статі, а предмет, позначуваний іменником чоловічого роду, – як істота чоловічої статі. У цьому разі узгоджуються власне-категорійна та образна категорійна семи 'рід'. Наприклад: ***Баба Віхола****, сива Віхола на метільній мітлі прийхала* (Л. Костенко); ***Степи-брати і мати-Січ!*** *Свідки життя, краси і сили...* (О. Олесь). Такі поєднання дають факт не лише образного уподібнення, а й створюють один із тропів – персоніфікацію уподібнюваного: неживе постає у творчій уяві колективного чи індивідуального митця слова живим і осмислюється відповідно до фонових знань мовців, а контекст висловлювань, в яких засвідчено цей зображальний засіб, конкретизує ту спільну рису, що стала причиною персоніфікації: ***Україно-мамо, сестро, жінко****, в'ється блискавицею твій стан...* (Є. Гуцало). Поєднання персоніфікацій ґрунтується і на параметрах спорідненості 'кровний' – 'некровний зв'язок': *Виступає круглий місяць з* ***сестрою зорею*** (Т. Шевченко); ***Дніпре-брате****, чим ти славен: Чи зеленими лугами, чи крутими берегами?* (Укр. нар. пісня). За умови образно-поетичного переосмислення узгодження класеми 'жіночий рід' підсилюється класемою 'істота': *Сонечку, сонечку, уставай! Ясну* ***Весну-дівоньку*** *розбуджай (*Укр. нар. пісня); *В обіймах з* ***кленом-юнаком*** *Трепета-дівчина тремтить...* (Д. Павличко). При семантичному узгодженні категорійні семи 'рід', 'істота' часто корелюють з конотативними стилістичними семами. Наприклад, у словосполуці *її величність Рослина* у процес семантичного узгодження залучається стилема 'урочистість':

Отож знай і ти, друже, що біля нас росте не просто трава, а ***її величність Рослина*** (В. Супруненко).

Відсутність у семемах компонентів словосполук повторення реальних сем є умовою для існування адитивного зв'язку. Семантичне узгодження відбувається в таких словосполученнях завдяки тому, що їх компоненти розташовані поруч в одному ряду та мають близькі смисли, і це дає змогу одному з компонентів "індукувати" в іншому таку саму сему, яка, виникнувши як потенційна та актуалізувавшись у семемі, може забезпечити необхідну зв'язність шляхом накладання ідентичних сем. Наприклад, якщо мовець має намір віднести ознаку 'теплий' до денотата слова *день*, то у смислі останнього актуалізується семантична ознака 'термальність', і семантичний зв'язок реалізується за однією з багатьох сполучувальних потенцій кожного із цих слів для утворення словосполучення *теплий день*. Складання смислів найчастіше має місце в атрибутивних сполуках, які включають назву якісної ознаки предмета або дії у формі якісного прикметника чи прислівника, а роль сполучного засобу виконує актуалізована потенційна сема 'предмет' або 'процес', здатний розгорнутися у просторі та часі: *глибока криниця – глибоко копати, швидкий струмок – швидко текти* тощо.

Валентність дієслова найвиразніше виявляє свої особливості на тлі дієслівної категорії перехідності/неперехідності. Об'єктні синтаксичні відношення зумовлює не тільки морфологічна валентність опорного дієслова, а й смислове значення поєднуваних слів. Реалізуючи валентність перехідного дієслова, залежна словоформа знахідного відмінка одночасно виражає відношення до нього як об'єкт до дії чи дії до об'єкта: у ній знаходить вияв мовне оформлення субстанції, що цілком підлягає дії. Тут обов'язково реалізується сема односпрямованої безпосередньої конкретної дії перехідного дієслова. Вираження об'єкта знахідним відмінком залежить від лексичного значення іменника: назви конкретних предметів частіше, ніж назви абстрактних понять, виступають у формі знахідного відмінка, в основному вибір відмінка залежить часто від сприймання і думки носія мови. Предмет, названий формою знахідного відмінка, є об'єктом впливу на нього з боку дії, означеної дієсловом, наприклад: *нести валізу, ставити відро, кинути грудку, м'яти папір, різати хліб, палити дрова, розв'язати вузол, одержати лист, ненавидіти ворога* тощо

Транспозиція одного з компонентів словосполучення в іншу частину мови починається із зміни саме ядерної категорійної семи – семантичного "стержня" частини мови, яка залишається в новоутвореному слові на периферії і може повторюватися з аналогічною ядерною семою іншого компонента, забезпечуючи смисловий зв'язок на граматичному рівні. Наприклад, периферійна категорійна сема 'процесійність' ітерується у словосполуках типу *застережна дія, схвальний відгук; вимагати відповіді, чекати приходу, прискорити рух; перевертом котитися, навздогад сказати.* Периферійна сема 'ознаковість' головного слова словосполуки корелює з домінантною залежного: *страшна потвора, старий*

мудрець, злий хижак, свіжа чорниця, давня солонина, голосно лютувати, швидко червоніти, рішуче активізувати тощо.

Серед складових макрокомпонентів структури лексичного значення є конотативний. Оскільки на семантичному рівні валентних відношень первинною єднальною ланкою між смислами сполучуваних одиниць є семи, то конотативні семи можуть також виконувати таку функцію, тобто кожне слово потенційно має конотативну валентність – здатність певної мовної одиниці вступати в конотативні зв'язки з іншими словами на основі експліцитних чи імпліцитних конотативних сем і в результаті цього здійснювати свою конотативну функцію. Така валентність лінгвістичної одиниці відкривається внаслідок актуалізації потенційної конотативної семи під дією зовнішніх факторів, у тому числі й за допомогою індукування конотативних сем. Комбінована сема 'зменшувально-пестливий', стаючи сполучною ланкою для двох семем, отримує відповідну форму у вигляді ізосемічних суфіксів лексем, що належать до різних частин мови, тобто узгодження відбувається на словотвірному та конотативному рівнях, наприклад: *чистенька хустинка, свіженька булочка, гарненька дівчинка, старенька бабуся, сизуватий димок* тощо. Звичайно, суфікси компонентів, виражених різними частинами мови, матеріально не збігаються, але за смислом вони є синонімічними, оскільки вказують на одну й ту саму конотативну сему: *Мав я раз* ***дівчиноньку чепурненьку, любу щебетушечку рум'яненьку*** (Укр. нар. пісня); *По дну вибалка поміж камінням справді біг струмок, ... полоскав* ***зеленісіньку травицю*** ... (Григір Тютюнник). Без урахування ролі контексту неможливо розкрити всю різноманітність семантики зменшувально-емоційних лексем, які несуть у собі не тільки позитивне забарвлення, а й негативне, тобто мають оцінну сему. Відтінки іронії, гумору, зневаги, презирства властиві лексемам незалежно від їх семантики, якщо сусідні слова вносять додаткову уточнювальну, негативну конкретизацію. Насамперед негативний відтінок у значення іменників вносять прикметники-означення *бридкий, гидкий, злиденний, жалюгідний, мізерний, миршавий, непристойний, нікчемний, огидний, паскудний* тощо, які вже у своєму значенні мають негативне забарвлення, їх ядерна сема є носієм негативної оцінки. Негативну сему містять означення, виражені неозначеними та вказівними займенниками *якийсь, який-небудь, деякий, такий, отакий* тощо: [Мати] ... *закінчила тим, що збігла з дому з* ***якимось офіцериком*** (Ю. Збанацький); *Одна річ – ділові візити, інша – коли* ***отака журналісточка*** *з пером до горла: згадуй, повертайся в минуле, хочеться тобі чи ні* (П. Загребельний).

Суфікси суб'єктивної оцінки у складі дескриптивних якісних і відносних прикметників, числівників, займенників служать для формування емоційної семи пестливості. Не змінюючи основного денотативного значення, вони можуть мати сему експресивного характеру, що в гармонії з іменниковими конотативними семами створює конотативну єдність: *Ой глянь, Марусю, крізь калач* ***Каренькими оченьками*** *та й не плач* (Укр. нар. пісня); ***Кухличок мідненький*** *Водиці* ***повненький***

(Нар. лірика); *Згадала все,* ***кожнісіньку дрібничку****. І хату нашу, і оту* ***криничку****...* (Л. Костенко); *А мати гарувала гірко Від темноти до темноти, Щоб нас,* ***малесеньких семірко****, нагодувати й одягти* (Д. Павличко). Конотативне семантичне узгодження відбувається шляхом повторення одновидових конотативних сем (експресивних, емоційних, оцінних, стилістичних), їх комбінацій. Наскрізною конотативною семою може пронизуватися цілий текст.

У **Висновках** узагальнено результати дослідження дії закону семантичного узгодження компонентів словосполучення в українській мові на денотативно-сигніфікативному, граматичному і конотативному рівнях структури лексичного значення.

Теорія семантичного узгодження розвивалася послідовно в аспекті розробки питань валентності, сполучуваності та семантичного поля, має свою історію і тісно пов'язана з теорією семної структури семеми слова. Сутність основного закону семантичного узгодження полягає в тому, що для утворення правильного словосполучення два слова повинні мати, крім специфічних, розрізнювальних, одну спільну сему.

Сучасний рівень дослідження лексичного значення слова, його семного складу дає підстави і достатні аргументи для вивчення семантичного узгодження компонентів словосполучення. При цьому слід враховувати належність окремих сем до певних макрокомпонентів структури семеми (денотативно-сигніфікативного, граматичного та конотативного) і досліджувати повторення денотативно-сигніфікативних сем різних рівнів і властивостей, категорійних сем (класем) і конотативних сем слів – компонентів словосполучення.

Семантичне узгодження відбувається внаслідок таких семантичних процесів: актуалізації семи, посилення і послаблення семи, розщеплення семи, наведення семи, модифікації, конкретизації, підтримки, погашення, нейтралізації, що діють у семемі на рівні окремих сем компонентів словосполучення.

Найтісніший зв'язок між компонентами словосполучення виявлено через повторення передусім ядерних денотативно-сигніфікативних сем. Повтор цих сем репрезентований у словосполуках моделей AN, A(v)N, NN_2, N(v)N_2, VN_4, VN_5, NNid, AdvV і простежений за принципом поступового зниження частоти вияву в таких різновидах:

1) входження семеми одного компонента на правах семи у тлумачення іншого компонента;
2) тавтологічна ітерація сем обох компонентів;
3) повторення семи обох компонентів;
4) синонімічний повтор ядерних сем у тлумаченнях обох компонентів;
5) повторення цілого семантичного блоку у тлумаченнях компонентів словосполучення.

Периферійні семи компонентів словосполучення, забезпечуючи семантику ядра і входячи до денотативно-сигніфікативного макрокомпонента, також

включаються до механізму семної ітерації шляхом своєї актуалізації. При зіткненні несумісних контрарних сем діє протилежне закону семантичного узгодження явище – розузгодження, внаслідок чого створюється оксиморонне словосполучення, в якому один із мовних знаків нейтралізує диференційну домінантну сему й актуалізує недомінантну, натомість спільною семою компонентів залишається архісема.

Менш тісним зв'язком є адитивний, оскільки в семемах лексичних одиниць, залучених до словосполучення, спільних компонентів немає; поєднання смислів стає можливим завдяки актуалізації однієї з потенційних сем. Цим способам зв'язку відповідає різний ступінь невизначеності другого компонента. Відповідний ступінь зростає в ході послаблення питомої ваги елемента (денотативна сема – класема – потенційна сема). На ступінь передбачуваності семантики іншого компонента впливає частиномовна семантика першого. Конкретні форми реалізації сполучуваності та поєднання смислів можливі лише за солідарності граматичних смислів – узгодження категорійних сем.

При транспозиції одного з компонентів словосполучення в іншу частину мови ядерна категорійна сема не зникає, а нейтралізується, залишаючись у новоутвореному словосполученні на периферії, і може повторюватися з аналогічною ядерною категорійною семою іншого компонента, забезпечуючи смисловий зв'язок на граматичному рівні.

Конотативна зв'язність (оцінна, емоційна, експресивна, стилістична) за своєю природою є семантико-смисловою. Конотативне семантичне узгодження відбувається внаслідок актуалізації потенційної конотативної семи під дією зовнішніх факторів, у тому числі за допомогою індукування конотативних сем і досягається шляхом повторення одновидових конотативних сем або їх комбінацій. Отже, семантичне узгодження – явище, що забезпечується кореляцією різнорівневих мовних ресурсів.

Основні результати дослідження опубліковано в таких наукових працях:

1. Денисенко З. М. Ітерація ядерних денотативних сем у словосполученні // Ономастика і апелятиви. Зб. наук. праць. – Наукове видання. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – Вип. 3. – С. 30 – 40.
2. Денисенко З. М. Реалізація лексико-граматичних потенційних сем у словосполученні // Лінгвістичні студії. – Черкаси: Брама – ІСУЕП, 1999. – Вип. 3. – С. 103 – 109.
3. Денисенко З. М. Ітерація граматичних сем у субстантивному словосполученні // Вісник Черкаського ун-ту. Сер. Філол. науки. – Черкаси: Видавничий відділ ЧДУ, 2000. – Вип. 15. – С. 73 – 79.
4. Денисенко З. М. Конотативний макрокомпонент лексичного значення слова // Філологічні студії 2000. – Науковий часопис. – Луцьк: Вид-во Волинського держуніверситету ім. Лесі Українки, 2000. – № 3. – С. 76 – 82.

5. Денисенко З. М. Оксиморон як засіб семантичного розузгодження між компонентами словосполучення // Наукові записки. Сер. Філол. науки "Мовознавство". – Кіровоград, 2001. – Вип. 3. – С. 133 – 136.
6. Денисенко З. М. Семантичне узгодження в атрибутивному словосполученні // Зб. наук. праць. Вісник Полтавського державного університету ім. В. Г. Короленка: Сер. Філол. науки. – Полтава, 2001. – Вип. 5 (19). – С. 35 – 39.
7. Денисенко З. М. Теорія семної структури семеми слова як база для розвитку вчення про семантичне узгодження // Лінгвістичні дослідження. Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. – Харків: ХДПУ, 2001. – Вип. 7. – С. 6 – 10;
8. Денисенко З. М. Сучасні дослідження з проблеми семантичного узгодження // Вісник Черкаського ун-ту: Сер. Пед. науки. – Черкаси: ЧДУ, 2004. – Вип. 54. – С. 63 – 69.

АНОТАЦІЯ

Денисенко З. М. Семантичне узгодження між компонентами словосполучення в українській мові. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2005.

У дисертації подано комплексний опис смислових зв'язків слів у складі словосполучень української мови на денотативно-сигніфікативному, граматичному та конотативному рівнях семантичної структури значення їх компонентів, досліджено розвиток вчення про семантичне узгодження у вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці. На основі відомих у науковій літературі класифікацій сем розкрито механізм сполучуваності смислів компонентів словосполучення за допомогою повторення денотативних, категорійних, конотативних сем різного характеру, охарактеризовано різновиди семантичного узгодження, виділено та описано моделі словосполучень із семантично узгоджуваними компонентами, проаналізовано семантичні процеси при семному варіюванні значення слова. У роботі висвітлено природу утворення оксиморонних словосполучень, досліджено категорійні семні зв'язки при транспозиції в іншу частину мови одного з компонентів словосполучення, розглянуто дію конотативного семантичного узгодження.

Ключові слова: семантичне узгодження, ітерація, семантична структура, лексема, семема, семантема, сема, семантична ознака, семантичний конкретизатор, класема, конотативна сема, актуалізація семи.

АННОТАЦИЯ

Денисенко З. Н. Семантическое согласование между компонентами словосочетания в украинском языке. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2005.

В диссертации представлено комплексное описание смысловых связей слов в составе словосочетаний украинского языка на денотативно-сигнификативном, грамматическом и коннотативном уровнях семантической структуры значения их компонентов, исследовано историю развития семантического согласования в отечественной и зарубежной лингвистике.

Развитие учения о семантическом согласовании связано с именами видных отечественных лингвистов (А. В. Добиаш, Н. В. Крушевский, Л. В. Щерба, В. В. Виноградов, Э. Косериу, А. К. Жолковский, И. А. Мельчук и др.). Своим успехом это учение обязано развитию теории семной структуры семемы слова (Дж. Катц, Дж. Фодор, Б. Потье, А. Греймас, В. Г. Гак и др.), исследованию семных связей между семемами. Сущность основного закона семантического согласования (В. Г. Гак) состоит в том, что для того чтобы два слова образовали правильное сочетание, они должны иметь, кроме специфических, различительных сем, одну общую сему. Повторное употребление (итерация) общей семы, или синтагмемы, служит задачам содержательной стороны высказывания. Семантическая валентность основывается на законе семантического согласования. Современный уровень исследования семантической структуры лексического значения как комбинации сем с учетом их группировки в макрокомпоненты, выделение ядра и периферии сем дает возможность создать в словосочетании механизм семных связей, который основывается на характере повторяющихся сем. В итерации принимают участие денотативные семы разных уровней и качеств, категориальные семы грамматического макрокомпонента и коннотативные семы.

Образование смыслов возможно только в контексте, в частности в словосочетании. Образование актуального смысла в нем представляет собой контекстуально обусловленное семное варьирование значения слова. Оно происходит на уровне отдельной семемы и связано с выбором семантических компонентов, которые подлежат актуализации с определенной коммуникативной задачей, путем ряда семантических процессов (актуализации семы, усиления и ослабления семы, расщепления, наведения семы, модификации, конкретизации, поддержки, погашения, нейтрализации), действующих в семеме на уровне отдельных сем. Каждый из процессов может быть одним из средств семантического согласования между компонентами словосочетания.

Наиболее тесная связь между компонентами словосочетания существует прежде всего при повторении ядерных денотативно-сигнификативных сем. Периферийные семы, обеспечивающие семантику ядра, включаются в механизм семной итерации путем своей актуализации.

Конкретные формы реализаци сочетаемости и объединение смыслов

возможны только при солидарности грамматических смыслов – согласовании категориальных сем.

Отсутствие в семемах компонентов словосочетаний итерации реальных сем является причиной для существования аддитивной связи. Семантическое согласование в таких словосочетаниях происходит благодаря тому, что их компоненты расположены рядом, имеют близкие смыслы, и это разрешает одному из компонентов "индуцировать" в другом такую же сему, которая, возникнув как потенциальная и актуализировавшись в семеме, может обеспечить необходимую связность путём накладывания идентичных сем.

Коннотативное семантическое согласование возникает в результате актуализации потенциальной коннотативной семы под влиянием внешних факторов и достигается итерацией ее отдельной разновидности или комбинации сем (эмоциональной, оценочной, экспрессивной, стилистической). Семантическое согласование – явление, обеспечивающееся корреляцией языковых ресурсов разных уровней.

Ключевые слова: семантическое согласование, итерация, семантическая структура, лексема, семема, семантема, сема, семантический признак, семантический конкретизатор, классема, коннотативная сема, актуализация семы.

ANNOTATION

Denysenko Z. M. Semavtic agreement between the components of word combination in the Ukrainian language. – Manuscript.

Thesis for the Candidate Degree in Philology. Speciality 10.02.01 – the Ukrainian Language. – M. Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2005.

The dissertation focuses on determination of semantic agreement between words in word combinations of the Ukrainian language. The denotative-significative, grammatical and connotative meaning of components of word combination is analyzed. The research gives a survey of the views on the development of semantic agreement theory in the works of Ukrainian and foreign linguists. It explains the mechanisms of meaning correlation of word combination components in the basis of repetition of denotative, paradigmatic and connotative semes of different types. It also determines and analyzes the types of semantic agreement. Various kinds of word combinations with semantically correlated components are singled out and analyzed. It accentuates the dependence of the semes variation of words on the meaning of the whole word combination. The thesis gives a characteristic of the nature of word combinations with oxymoron, explains categorial semantic relations during a component transposition into another part of speech. It gives explanation of the mechanism of connotative agreement.

Key words: semantic agreement, interaction, semantic structure, lexeme, seme, sememe, semanteme, semantic feature, semantic concretizer, classeme, connotative seme, seme actualization.

Підписано до
Папір офс

Вигот
Черкаського нац
Свід
суб'єктів

Адреса:
Те
e-ma

Поверніть книгу не пізніше зазначеного терміну
